

Οικογένεια, πρακτικές στέγασης και κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα και το Βόλο

ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Στόχος του άρθρου αυτού είναι η ανάδειξη του ρόλου των οικογενειοκεντρικών διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής στη διαμόρφωση του κοινωνικού διαχωρισμού στον ελληνικό αστικό χώρο, μέσα από το παράδειγμα δύο πόλεων: της Αθήνας και του Βόλου. Συζητούνται κυρίως οι διαδικασίες που αφορούν τη στέγαση και αναλύονται τόσο οι οικογενειακές στρατηγικές που στοχεύουν στην απόκτηση κατοικίας, όσο και εκείνες που αφορούν τη διαχείριση του οικογενειακού οικιστικού αποθέματος. Από τη διερεύνηση των διαδικασιών αυτών κατά τη μεταπολεμική περίοδο προκύπτει ότι οι επιπτώσεις τους στο επίπεδο του κοινωνικού διαχωρισμού μεταβάλλονται. Κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες οι οικογενειοκεντρικές πρακτικές στο χώρο της στέγασης αποτέλεσαν στοιχείο που εννόησε τη συγκρότηση μιας ιδιότυπης κοινωνικής συνοχής. Από τη δεκαετία του '70 και μετά, ωστόσο, ορισμένες σημαντικές αλλαγές, στις κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους της λειτουργίας του στεγαστικού τομέα, οδήγησαν στη σταδιακή μεταβολή του ρόλου των οικογενειοκεντρικών πρακτικών από στοιχείο συνοχής σε στοιχείο κοινωνικής διαίρεσης.

Family housing practices and segregation in Athens and Volos

THOMAS MALOUTAS

ABSTRACT. *In this paper we discuss the role of family based social reproduction processes in shaping urban segregation in Greece, through the cases of Athens and Volos. The discussion is focused on housing practices and particularly on family strategies for home ownership as well as management strategies of the family housing stock. Examining these strategies and practices during the post-war period reveals their changing impact on segregation. In the first two post-war decades, family strategies and practices concerning housing have been an important constituent of a particular form of social cohesion. Since the 70's, however important changes in the housing sector have induced the progressive transformation of family based practices from an element of social cohesion to one of social division.*

1. Εισαγωγή

Στόχος του άρθρου αυτού είναι η ανάδειξη ορισμένων πλευρών της οικογενειακής οργάνωσης του τρόπου ζωής, που επηρέασαν σημαντικά την ανάπτυξη του κοινωνικού διαχωρισμού στον ελληνικό αστικό χώρο. Στο πλαίσιο της περιορισμένης ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, που χαρακτηρίζει τη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα, η οικογένεια διατήρησε και ανέπτυξε σημαντικό ρόλο ως οργανωτική δομή των λειτουργικών υποκατάστατων των κλασικού τύπου κοινωνικών υπηρεσιών και συνέβαλε στη διατήρηση –αν όχι στην ανάπτυξη– του βαθμού «αυτο-ρύθμισης» της κοινωνικής αναπαραγωγής, με την έννοια της σχετικής αυτονομίας της ως προς την αγορά και το Κράτος (Μαλούτας, Οικονόμου, 1988, Γετίμης, Γράβαρης, 1993).

Οι οικογενειακές πρακτικές, στις οποίες θα αναφερθούμε, παρουσιάζουν ευρύτατη κοινωνική διάδοση και συνδέονται στενά με την αυξημένη κοινωνική κινητικότητα των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Δεν αφορούν μόνο την πυρηνική οικογένεια και, παράλληλα, οι στόχοι τους δεν περιορίζονται στην απλή διατήρηση των συνθηκών ζωής, αλλά καλύπτουν και την επιδίωξη σημαντικής βελτίωσής τους. Συνολικά, δε θα μπορούσαν, συνεπώς, να χαρακτηρισθούν πρακτικές επιβίωσης. Πρόκειται μάλλον για πολύμορφες στρατηγικές κοινωνικής ανέλιξης, οι οποίες αναπτύσσονται κυρίως στους τομείς της απασχόλησης, της κατοικίας και της εκπαίδευσης (Τσουκαλάς, 1987) και επεκτείνονται σε τομείς με εντονότερο χαρακτήρα επιβίωσης, όπως η φροντίδα ηλικιωμένων και ασθενών.²

Σε προηγούμενες ευκαιρίες, έχω υποστηρίξει ότι ο κοινωνικός διαχωρισμός στην περιοχή πρωτεύουσας, με όρους διαφοροποίησης της κοινωνικο-επαγγελματικής στρωμάτωσης των δήμων και κοινοτήτων που την αποτελούν, είναι λιγότερο έντονος από ό,τι στις μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές και αμερικανικές πόλεις (Μαλούτας, 1992 και 1993). Ο διαχωρισμός αυτός είναι ακόμη λιγότερο έντονος στις ελληνικές πόλεις μεσαίου μεγέθους. Οι ελληνικές αστικές περιοχές απέχουν πολύ από το πρότυπο των «οικουμενικών πόλεων» (global cities) (Sassen, 1991), δεδομένου ότι σε αυτές ο φορντισμός και οι μετα-φορντιστικές εξελίξεις αναπτύχθηκαν κάτω από συνθήκες συνυφασμένες με τις περιορισμένες δυνατότητές τους να τοποθετηθούν στο επίκεντρο των εξελί-

ξεων.³ Αντιθέτως, πλησιάζουν περισσότερο στο πρότυπο των ιταλικών (*Mingione, Morlicchio, 1993, Mingione, 1994*) και ορισμένων άλλων νοτιοευρωπαϊκών αστικών περιοχών, όπου η ανάπτυξη και η έκφραση φαινομένων «νέας φτώχειας» εμποδίζεται από τη λειτουργία ορισμένων δομών και μηχανισμών που ευνοούν την κοινωνική συνοχή και τη χωρική σταθερότητα.⁴ Ωστόσο, η ανάλυση έδειξε ότι ο κοινωνικός διαχωρισμός –αν και συγκριτικά λιγότερο έντονος– ήταν παρών στην Αθήνα και εντάθηκε μεταξύ 1971 και 1981, με την έννοια ότι το κυρίαρχο κοινωνικό στοιχείο στις επιμέρους χωρικές ενότητες (δήμοι και κοινότητες) έγινε ακόμη πιο κυρίαρχο κατά τη διάρκεια της πιο πάνω περιόδου (*Μαλούτας, 1992 και 1993*).

Στο κείμενο αυτό θα εξετάσουμε, ειδικότερα, τις οικογενειακές πρακτικές που αναφέρονται στην κατοικία, καθώς οι επιπτώσεις τους για τον κοινωνικό διαχωρισμό υπήρξαν σημαντικές. Η αρχική προσπάθεια θα καταβληθεί για την ανάδειξη του αντι-διαχωριστικού ρόλου των παραδοσιακών οικογενειακών πρακτικών που αφορούν την απόκτηση κατοικίας, την ενδο-οικογενειακή αναδιανομή της χρήσης αλλά και της κυριότητας των οικιστικών αποθεμάτων και την επιλογή περιοχής κατοικίας.

Οι μορφές ανάπτυξης της ιδιοκατοίκησης, μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων κυρίως (αυτοστέγαση και κατά παραγγελία οικοδόμηση), επέτρεψαν σε σημαντικό τμήμα των λαϊκών και των μεσαίων στρωμάτων να ελέγξουν σε μεγάλο βαθμό τον οικοδομήσιμο χώρο (*Leontidou, 1990*), όπου δημιουργήθηκαν οικογενειακά δίκτυα και δίκτυα με βάση τον κοινό τόπο καταγωγής. Τα δίκτυα αυτά παρουσίασαν αποτελεσματική αντίσταση στον κοινωνικό διαχωρισμό, τον οποίο όμως προάγει πλέον η, με κλασικούς όρους, ανάπτυξη της αγοράς γης και κατοικίας. Η ιδιοκατοίκηση εμπόδισε αποτελεσματικά τον κοινωνικό διαχωρισμό λόγω της σταθερότητας του τόπου κατοικίας στην οποία συνέβαλε και η περιορισμένη πίεση για κινητικότητα από την αγορά εργασίας. Καθώς, όμως, οι γενικές συνθήκες χαρακτηρίζονται όλο και περισσότερο από την αύξηση της κοινωνικής πόλωσης, την κοινωνικά άνιση ανάπτυξη της κινητικότητας όσον αφορά τον τόπο κατοικίας και την ένταση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων στην αγορά γης και κατοικίας, σημειώνονται αλλαγές και όσον αφορά το ρόλο των οικογενειακών πρακτικών και γίνεται αναγκαία η διερεύνηση των επιπτώσεών τους και στις σημερινές συνθήκες.

Οι αντι-διαχωριστικές επιπτώσεις των οικογενειακών πρακτικών δεν περιορίζονται, βεβαίως, σε εκείνες που αναφέρονται στην κατοικία. Η περιορισμένη διαφοροποίηση στην πολιτιστική έκφραση μεταξύ των διαφόρων τάξεων και στρωμάτων συνδέεται με την περιορισμένη διάκριση στις αξίες και «νόρμες» της χειρωνακτικής και μη εργασίας, με την απουσία εργασιακού ήθους (*Τσουκαλάς, 1990*), με την πρόσφατη συγκρότηση μεγάλων τμημάτων της εργατικής τάξης και των μεσαίων στρωμάτων και με το γεγονός ότι διαφορετικές εργασιακές και μορφωτικές κουλτούρες πρέπει να συνυπάρξουν –και ενδεχομένως να συγχωνευθούν– στο πλαίσιο των κυρίαρχων οικογενειακών δομών, λόγω της ιδιαιτέρως αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας. Στις συνθήκες αυτές πολλά από τα πολιτιστικά κίνητρα του διαχωρισμού είτε απουσίαζαν είτε δεν μπορούσαν να εκφραστούν κατά το μεγαλύτερο τμήμα της μεταπολεμικής περιόδου.

Εξάλλου, οι πελατειακές σχέσεις και οι σχέσεις πολιτικής πατρωνίας συνδέονται στενά με τις παραδοσιακές οικογενειακές πρακτικές, αφού στο επίκεντρο όλων βρίσκονται οι κατά παρέκκλιση «παραχωρήσεις» (αλλαγή χρήσης γης με στόχο την οικοδόμηση, πρόσληψη στο δημόσιο, προτεραιότητα ή/και ειδική προσοχή στη νοσοκομειακή περίθαλψη κ.λπ.) οι οποίες ενδυναμώνουν τις «αυτόνομες» δομές κοινωνικής αναπαραγωγής υποκαθιστώντας, σε μεγάλο βαθμό, τα κλασικά σχήματα κείνσιανης πολιτικής. Δεδομένου ότι οι πελατειακές πρακτικές ήταν συχνά αμέσως συνδεδεμένες με τη συγκρότηση του αστικού χώρου –ανοχή και επικύρωση της αλλαγής χρήσης γης, ανοχή της κατάτμησης γης, ανοχή της αυθαίρετης δόμησης, ανοχή των παραβάσεων του ΓΟΚ, αύξηση των συντελεστών δόμησης κ.λπ.– η αρνητική σχέση τους με την ανάπτυξη του κοινωνικού διαχωρισμού ήταν, επίσης, άμεση.

Το πρότυπο αυτό «αυτο-ρύθμισης» της κοινωνικής οργάνωσης γνώρισε μεγάλη επιτυχία όσον αφορά τους βραχυπρόθεσμους και μεσοπρόθεσμους στόχους. Οι συνθήκες κατοικίας βελτιώθηκαν με γρήγορους ρυθμούς για το σύνολο των κοινωνικών στρωμάτων (*Εμμανουήλ, 1977, 57*), υπήρξε εκδημοκρατισμός στην εκπαίδευση, ακόμη και στο ανώτατο επίπεδο (*Τσουκαλάς, 1987, Ψαχαρόπουλος, Καζαμιάς, 1985*), και δημιουργήθηκε κοινωνική συναίνεση όσον αφορά τις βασικές πτυχές του προτύπου, ανεξάρτητα και παρά τις, κατά τα άλλα, έντονες πολιτικές διαφοροποιήσεις. Τα προβλήματα που δημιούργησε αυτό το πρό-

τυπο κοινωνικής αναπαραγωγής εμφανίστηκαν πολύ αργότερα. Η απουσία σχεδιασμού στην ανάπτυξη των πόλεων και η κατασπατάληση φυσικού και κοινωνικού κεφαλαίου, η απουσία μέσων συλλογικής κατανάλωσης, η ουσιαστική απουσία ελέγχου των διαδικασιών οικοδόμησης συνέβαλαν στη μείωση του κόστους κατασκευής και, κατ' επέκταση, στη γενικευμένη πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση. Παράλληλα, όμως, αποτέλεσαν και τις βασικές αιτίες των σημερινών προβλημάτων των ελληνικών πόλεων. Αντιστοίχως, ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης επέτρεψε την ταχεία κοινωνική ανέλιξη για ευρέα κοινωνικά στρώματα, αλλά οι ανισορροπίες που δημιουργήθηκαν στην αγορά εργασίας ρυθμίζονται με όλο και μεγαλύτερη δυσκολία.

Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι η «αυτο-ρύθμιση» αποτελεί έννοια αντιφατική καθώς οι διαδικασίες στις οποίες παραπέμπει εξαρτώνται από το Κράτος, που καθορίζει τις συνθήκες αναπαραγωγής τους (*Οικονόμου, 1988*). Οι στεγαστικές πολιτικές και οι πολιτικές για την εκπαίδευση κατά τη μεταπολεμική περίοδο το μαρτυρούν. Από την άλλη πλευρά όμως, δεδομένης της συναίνεσης όσον αφορά το κυρίαρχο πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής, το Κράτος και η πολιτική εξουσία δεν έχουν τη δυνατότητα να αλλάζουν κατά βούληση τους κανόνες του παιχνιδιού.

Ως πεδίο διερεύνησης επελέγη, κατ' αρχάς, η Αθήνα, που αποτελεί το βασικότερο αστικό πόλο της χώρας, συγκεντρώνοντας το 55% του πληθυσμού των πόλεων με 10.000 κατοίκους και άνω (*ΕΣΥΕ, 1986, 28*). Ο Βόλος επελέγη, εν συνεχεία, ως εκπρόσωπος των πόλεων μεσαίου μεγέθους, στο πλαίσιο των οποίων οι πρακτικές στις οποίες αναφερόμαστε είναι αναμενόμενο να έχουν εντονότερη παρουσία. Δεδομένου ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αντιπροσωπευτικότητα δεν αποτελούσε διακύβευμα, η επιλογή του Βόλου υπαγορεύθηκε και από την ύπαρξη πρόσφατων σχετικών στοιχείων.

Τα στοιχεία που θα χρησιμοποιήσουμε προέρχονται, κυρίως, από δύο πηγές: 1) από την έρευνα του ΕΚΚΕ για την κατοικία στην Ελλάδα (1986), από την οποία χρησιμοποιήθηκε το τμήμα που αναφέρεται στην Αθήνα (3.714 νοικοκυριά)⁵ και 2) από την κοινωνικο-γεωγραφική έρευνα στο Πολεοδομικό Συγκρότημα του Βόλου (1993), η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (*Μαλούτας κ.ά., 1993*).

2. Οικογενειακές σχέσεις, κατοικία και καθημερινές πρακτικές

Το κυρίαρχο παραδοσιακό πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής –και ιδιαιτέρως οι οικογενειακές δομές ως θεμελιακή κοινωνική δομή του– αποτέλεσε σημαντικό εμπόδιο στην ανάπτυξη του κοινωνικού διαχωρισμού στον αστικό χώρο ως βασικός μοχλός κοινωνικής ενσωμάτωσης αλλά και ως συγκεκριμένες πρακτικές κοινωνικά ομοιογενείς και χωρικά παγιωμένες, των οποίων η αναπαραγωγή οδήγησε στην αύξηση της γεωγραφικής και κοινωνικής σταθερότητας.

Στον τομέα της κατοικίας η παρουσία της οικογένειας είναι πολύμορφη. Κατ' αρχάς, υπάρχουν οι οικογενειακές στρατηγικές που αποσκοπούν στην ιδιοκατοίκηση. Η ιδιοκατοίκηση, στην πραγματικότητα, δεν επιδιώκεται καθ' εαυτή, αλλά επειδή επιτρέπει την αποφυγή της ενοικίασης και των σταθερών δαπανών που η τελευταία συνεπάγεται καθώς και του κινδύνου απώλειας της «θέσης» στην πόλη – και συνεπώς της ενδεχόμενης αδυναμίας συμμετοχής σε δίκτυο αλληλοβοήθειας.⁶ Η ιδιοκατοίκηση απαλλάσσει από συστηματικές και σημαντικές χρηματικές δαπάνες, οι οποίες περιορίζουν τα περιθώρια της σχετικής αυτονομίας των οικογενειακών στρατηγικών αναπαραγωγής. Εξάλλου, η πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση έξω από το κλασικό κύκλωμα της αγοράς κατοικίας (αυτοστέγαση, οικογενειακή βοήθεια στην κατασκευή κ.λπ.) υπήρξε, σε πολλές περιπτώσεις, η μόνη δυνατότητα ενσωμάτωσης στην αναπτυσσόμενη κοινωνία της πόλης. Η εγκατάσταση σε μια περιοχή όπου ήταν ήδη εγκατεστημένα άλλα μέλη της οικογένειας ή άλλα άτομα από τον ίδιο τόπο καταγωγής επέτρεπε τη συμμετοχή σε δίκτυα αλληλοβοήθειας (νοικοκυριό, φροντίδα παιδιών, ηλικιωμένων και αρρώστων κ.λπ.) και την αποφυγή, συνεπώς, του κόστους και της εξάρτησης από τις αντίστοιχες εμπορικές υπηρεσίες. Στο επίπεδο της πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση και της διαχείρισης των οικιστικών αποθεμάτων οι οικογενειακές στρατηγικές είναι πολλαπλές.

Η δωρεάν παραχώρηση της χρήσης κατοικίας σε μέλη της οικογένειας που δεν μπορούν να ιδιοκατοικήσουν αποτελεί μια τέτοια στρατηγική. Αποδέκτες, στην περίπτωση αυτή, είναι συνήθως νέα ή πολύ ηλικιωμένα άτομα. Για τους πρώτους, η δωρεάν παραχώρηση κατοικίας λειτουργεί υποβοηθητικά για την ένταξή τους στην οικονο-

μικά ενεργό ζωή ενώ, παράλληλα, αντικατοπτρίζει και τις αυξανόμενες ανάγκες απομόνωσης και ιδιωτικότητας, τις οποίες δεν ικανοποιούν οι διαγενεακές συγκατοικήσεις. Στους δεύτερους παραχωρούνται, συνήθως, κατοικίες που ήταν παλαιότερα στη δική τους κυριότητα και τις οποίες μεταβιβάζουν στο πλαίσιο οικογενειακών στρατηγικών μεταβίβασης των οικιστικών αποθεμάτων⁷ (βλέπε πιο κάτω). Οι συγκεκριμένες καταστάσεις στις οποίες οδηγεί η υλοποίηση των στρατηγικών αυτών είναι πολύμορφες και εξαρτώνται από το μέγεθος και την ποικιλία του διαθέσιμου οικιστικού αποθέματος, το εισόδημα, τη δομή της οικογένειας, τις αντιλήψεις κ.λπ. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις αποτελούν στρατηγικές διαχείρισης των οικιστικών αποθεμάτων με γνώμονα την καλύτερη κάλυψη των αναγκών του συνόλου των μελών της οικογένειας.

Η δωρεάν παραχώρηση της χρήσης κατοικίας αποτελεί βεβαίως πρακτική των οικογενειών που κατέχουν κάποιο οικιστικό απόθεμα. Οι οικογένειες αυτές, ωστόσο, είναι πολλές και ανήκουν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.⁸ Εξάλλου, η δωρεάν παραχώρηση είναι πρακτική ασφαλώς πιο διαδεδομένη στα μεσαία και τα λαϊκά στρώματα από ό,τι στα ανώτερα, τα οποία μπορούν ευκολότερα να προσφύγουν σε άλλους τρόπους πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση (αγορά, ενοικίαση) που τους δίνουν μεγαλύτερη ευελιξία στην επιλογή περιοχής κατοικίας. Η διάδοση της πρακτικής αυτής είναι σημαντική: 7% περίπου των νοικοκυριών στην περιοχή πρωτεύουσας και 5% των νοικοκυριών στο Πολεοδομικό Συγκρότημα του Βόλου ζουν σε καθεστώς δωρεάν παραχώρησης.

Μία δεύτερη στρατηγική, που έχει ανάλογο στόχο, είναι η συγκατοίκηση με μέλη της οικογένειας πέρα από εκείνα της πυρηνικής και, συνεπώς, η από κοινού χρήση της ιδιόκτητης κατοικίας. Το ποσοστό κατοικιών στις οποίες στεγάζονται διευρυμένες οικογένειες ήταν 8.8% στην Αθήνα το 1986 και 14.3% στο Βόλο το 1993.⁹ Το ποσοστό των διευρυμένων οικογενειών αυξάνεται σημαντικά αν συνυπολογίσουμε τα νοικοκυριά που, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι ξεχωριστά, εμφανίζονται ξεχωριστά σε απογραφικό επίπεδο. Οι ιδιομορφίες του συστήματος παραγωγής κατοικίας στην Ελλάδα (εδώ αναφερόμαστε κυρίως στην αντιπαροχή) δημιούργησαν τις προϋποθέσεις, ώστε τμήματα διευρυμένων οικογενειών να καταλαμβάνουν ξεχωριστές κατοικίες στο ίδιο κτίριο. Υπολογίσαμε ότι στο Βόλο σε κάθε

δύο διευρυμένες οικογένειες, που μπορούν απογραφικά να εντοπισθούν επειδή διαμένουν σε ενιαίες κατοικίες, αντιστοιχεί και μία τρίτη, η οποία καταλαμβάνει δύο ή περισσότερες κατοικίες στο ίδιο κτίριο, κάτι που σημαίνει ότι το πραγματικό ποσοστό των διευρυμένων οικογενειών πρέπει να υπερβαίνει το 20%. Στην Αθήνα, το ποσοστό των διευρυμένων αυτών οικογενειών, που δεν είναι άμεσα εντοπίσιμες σε επίπεδο απογραφής, πρέπει να είναι ακόμη μεγαλύτερο καθώς η Αθήνα υπήρξε ο κατεξοχήν χώρος ανάπτυξης της αντιπαροχής. Εξάλλου, πολλές λειτουργίες διευρυμένης οικογένειας παρουσιάζουν πυρηνικά τμήματά τους και μεμονωμένα μέλη τους που κατοικούν σε διαφορετικές κατοικίες, αλλά στην ίδια περιοχή. Αυτός ο τύπος γεωγραφικής συγκέντρωσης οικογενειακών τμημάτων είναι ιδιαιτέρως διαδεδομένος, όπως προκύπτει και από τις επιλογές περιοχής κατοικίας (βλέπε πιο κάτω). Η έννοια της διευρυμένης οικογένειας φαίνεται, συνεπώς, να μην περιορίζεται στους στατιστικά εντοπίσιμους εκπροσώπους της, αλλά να διαχέεται και σε μεγάλο τμήμα του υπόλοιπου πληθυσμού.

Γενικότερα, η δομή των νοικοκυριών είναι, οπωσδήποτε, πιο προσαρμοσμένη στο κυρίαρχο πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής από εκείνη των περισσότερων χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Για παράδειγμα, στη Μεγάλη Βρετανία το 1979, το 23% των νοικοκυριών αριθμούσε ένα μέλος, το 27% ήταν διμελή και το 31% ήταν πυρηνικές οικογένειες (*Barrett, Macintosh, 1982, 77*) και το 1989 περισσότερα από 25% αριθμούσαν ένα μέλος και 34% ήταν διμελή (*Savage, Warde, 1993, 84*), ενώ στην Αθήνα (1986) τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 14.8%, 17% και 47.4% και στο Βόλο (1993) 7.1%, 16.5% και 55.3%. Το ποσοστό των μονογονικών οικογενειών είναι περιορισμένο (6% στην Αθήνα και 4.8% στο Βόλο)¹⁰ και εκείνο των νοικοκυριών χωρίς οικογενειακές σχέσεις είναι ακόμη πιο περιορισμένο.

Για την πλειονότητα των νοικοκυριών, ο γάμος αποτελεί την αφορμή (χρονική, πρακτική, συμβολική) για την πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση. Η πρόσβαση αυτή τοποθετείται, συνεπώς, αρκετά νωρίς στον κύκλο της ζωής του νοικοκυριού και είναι δυνατή λόγω της ποικιλόμορφης οικογενειακής βοήθειας. Η ζωή σε οικογενειακώς δομημένα νοικοκυριά και η αποφυγή της διάλυσής τους –τα διαζύγια είναι συγκριτικώς περιορισμένα, όπως και στην Ιταλία (*Mingione, Morlicchio, 1993, 415*)– μοιάζει να έχει σημαντικά πρακτικά πλεονεκτήματα. Η οικογενειακή δόμηση των νοικοκυριών ανταποκρίνεται

στο κυρίαρχο πρότυπο με τις πλέον ενδεδειγμένες μορφές, οι οποίες παρουσιάζουν την εντονότερη θετική συσχέτιση με την ιδιοκατοίκηση. Η κατάσταση αυτή απηχεί ταυτοχρόνως τις στρατηγικές, αλλά και τις μη ηθελημένες επιπτώσεις του κυρίαρχου προτύπου κοινωνικής αναπαραγωγής.¹¹

Μία άλλη στρατηγική, που αποβλέπει στην διατήρηση των οικογενειακών κεκτημένων, είναι η μείωση του αριθμού των παιδιών ανά νοικοκυριό. Ο μέσος αριθμός ατόμων ανά νοικοκυριό στις ελληνικές αστικές περιοχές ήταν 3,74 το 1951, 3,50 το 1961, 3,24 το 1971 και 3,02 το 1981 (*ΕΣΥΕ, 1961, CXCI, 1966, 10 και 21, 1982, 35, 1992, 61*). Δεδομένου ότι οι οικογενειακές δομές παραμένουν, σε μεγάλο βαθμό, παραδοσιακές, η παρατηρούμενη μείωση πρέπει να αποδοθεί, κυρίως, στη μείωση της γεννητικότητας. Η ανάπτυξη της στρατηγικής αυτής συμπίπτει χρονικά με τον αυξανόμενο περιορισμό της πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση (*Μαλούτας, 1990, 67-9*). Έτσι, οι στρατηγικές αύξησης των οικογενειακών οικιστικών αποθεμάτων έδωσαν τη θέση τους στις στρατηγικές διαχείρισης των υπαρχουσών περιουσιών. Η μείωση των παιδιών ανά νοικοκυριό δεν οφείλεται, βεβαίως, αποκλειστικά στα προβλήματα κατοικίας, αλλά στο σύνολο των συνθηκών αναπαραγωγής, στο πλαίσιο των οποίων η κατοικία κατέχει εξέχουσα θέση.

Η σημαντικότερη οικογενειακή στρατηγική όσον αφορά την κατοικία συνίσταται στην αναδιανομή του οικιστικού αποθέματος ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες ανάγκες της οικογένειας. Το 23% των ιδιοκατοικούντων νοικοκυριών της Αθήνας και το 41% των αντίστοιχων νοικοκυριών του Βόλου απέκτησαν την κατοικία τους από οικογενειακή μεταβίβαση (προίκα, γονική παροχή, κληρονομιά κ.λπ.). Ο στρατηγικός χαρακτήρας της πλειονότητας των μεταβιβάσεων αυτών προκύπτει από το γεγονός ότι κατά 75% πραγματοποιούνται ενώ οι δότες βρίσκονται εν ζωή (*Μαλούτας, 1990, 166-67*).

Οι στρατηγικές που παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα αφορούν τις οικογένειες που διαθέτουν οικιστικό απόθεμα και θέλουν να το αναδιανείμουν μεταξύ των μελών τους. Υπάρχουν, παράλληλα, οικογενειακές στρατηγικές που αποβλέπουν στην απόκτηση κατοικίας. Οι στρατηγικές αυτές αναπτύχθηκαν, κυρίως, στην Αθήνα κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, οπότε η πόλη χαρακτηρίστηκε από έντονη δημογραφική ανάπτυξη. Η πλειονότητα των συρρεόντων εσωτερικών μεταναστών στεγάστηκε χρησιμοποιώντας ένα μείγμα πρακτικών αυτο-

στέγασης –νόμιμης ή όχι– και κατά παραγγελία οικοδόμησης. Σε περισσότερες από το 60% των περιπτώσεων υπήρξε επένδυση προσωπικής εργασίας και οικογενειακή βοήθεια (Μαλούτας, 1990, 247). Η βοήθεια αυτή –παραχωρούμενη δωρεάν, αλλά επιστρεπτέα σε ανάλογη ανάγκη– προερχόταν από μέλη της οικογένειας ήδη εγκατεστημένα στην Αθήνα, και συνήθως στην ίδια περιοχή, όπου δημιουργούνταν οικογενειακά δίκτυα και ευρύτερες κοινότητες με βάση τον κοινό τόπο καταγωγής. Πολλές αθηναϊκές συνοικίες φέρουν ακόμη το όνομα του τόπου καταγωγής των πρώτων κατοίκων τους. Οι ίδιες πρακτικές –συνυφασμένες με το πρόσφατο αγροτικό παρελθόν των αστικών πληθυσμών– χαρακτηρίζουν και το σύνολο των ελληνικών αστικών περιοχών.¹² Ωστόσο, η έντασή τους ήταν μικρότερη εκτός Αθηνών, λόγω της μεταπολεμικής δημογραφικής στασιμότητας στην πλειονότητα των περιπτώσεων.

Η οικογενειακή βοήθεια στην αυτοστέγαση αφορούσε, κυρίως, τα κοινωνικά στρώματα που δε διέθεταν άλλους τρόπους πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση. Αμέσως μετά τον πόλεμο η απόκτηση στέγης με αγορά δεν ξεπερνούσε το 10% των περιπτώσεων και αποτελούσε αποκλειστική σχεδόν πρακτική των ανώτερων κοινωνικο-εισοδηματικών στρωμάτων. Βεβαίως, η επένδυση προσωπικής εργασίας και η οικογενειακή βοήθεια δεν μπορούσαν να υποκαταστήσουν πλήρως τις χρηματικές δαπάνες. Η αντιμετώπιση των δαπανών αυτών της αυτοστέγασης και της κατά παραγγελία οικοδόμησης –όπως και της αγοράς κατοικίας που βαθμιαία «εκδημοκρατίστηκε» ως τρόπος απόκτησης– υπήρξε ακόμη ένα πεδίο στο οποίο αναπτύχθηκαν οικογενειακές στρατηγικές. Στο 12.5% των περιπτώσεων όπου υπήρξαν χρηματικές δαπάνες για την απόκτηση κατοικίας υπήρξε σχετική βοήθεια από τους γονείς ή άλλους συγγενείς, ενώ στο 14% των περιπτώσεων υπήρξε εκποίηση περιουσιακών στοιχείων στον τόπο καταγωγής ώστε να αντιμετωπισθούν οι σχετικές δαπάνες. Τέλος, σε μεγάλο αριθμό αυτοστεγάσεων ή κατά παραγγελία οικοδομήσεων (35% των περιπτώσεων), η οικογένεια παρείχε το οικόπεδο (Μαλούτας, 1990, 166).

Η οικογένεια δεν είναι παρούσα μόνο στις ειδικές περιστάσεις (απόκτηση κατοικίας). Είναι παρούσα και στις καθημερινές πρακτικές, κάτι που αναδεικνύει τη λειτουργία της ιδιοκατοίκησης ως προϋπόθεσης αυτής της συνεχούς παρουσίας. Η έρευνα στο Βόλο έδειξε ότι σε περισσότερα από το 30% των νοικοκυριών, με παιδιά προσχολικής

ηλικίας, υπάρχει ένα μέλος της οικογένειας –εκτός της μητέρας ή του πατέρα– που ασχολείται συστηματικά με τη φροντίδα των παιδιών αυτών (συνήθως η γιαγιά). Εξάλλου, η φροντίδα των ηλικιωμένων γονέων (70 ετών και άνω), που δεν μπορούν μόνοι να καλύψουν πλήρως τις ανάγκες τους (40% περίπου των νοικοκυριών που έχουν γονείς αυτής της ηλικίας), καλύπτεται από την οικογένεια στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων: στο 98.2% των περιπτώσεων η φροντίδα εξασφαλίζεται από τα παιδιά τους ή από κάποιο άλλο συγγενή και μόνο στο 3.5% των περιπτώσεων υπάρχει προσφυγή σε ειδικευμένο αμοιβόμενο προσωπικό ή σε ειδικά ιδρύματα (Μαλούτας, κ.ά., 1993).¹³ Η λειτουργία της οικογενειακής δομής και οι στάσεις και οι πρακτικές που η αναπαραγωγή της γεννά οδήγησαν τις περισσότερες ελληνικές πόλεις σε αξιοσημείωτη οικιστική σταθερότητα. Η μέση διάρκεια παραμονής στην κατοικία είναι 14,2 χρόνια για τους ιδιοκατοικούντες (και 5,3 χρόνια για τους ενοικιαστές) στην Αθήνα, ενώ στο Βόλο είναι 15,1 χρόνια για τους ιδιοκατοικούντες. Δεδομένου ότι το 23% των ιδιοκατοικούντων νοικοκυριών στην Αθήνα και το 41% των αντίστοιχων στο Βόλο απέκτησαν κατοικία με οικογενειακή μεταβίβαση, η διάρκεια παραμονής στην κατοικία είναι ουσιαστικά πολύ μεγαλύτερη στην πλειονότητα των περιπτώσεων.

3. Οικογενειακές σχέσεις και επιλογή τύπου κατοικίας

Ο δυναμισμός των οικογενειακών σχέσεων επιδρά αποφασιστικά στην επιλογή του τύπου κατοικίας, όχι μόνο για τους ιδιοκατοικούντες αλλά για το σύνολο του πληθυσμού. Οι λόγοι επιλογής τύπου κατοικίας, που προβάλλονται από τα νοικοκυριά, αποτελούν σαφή ένδειξη.

Οι οικογενειακές σχέσεις συγκεντρώνουν στην Αθήνα το υψηλότερο ποσοστό αναφοράς μεταξύ των λόγων επιλογής, ακολουθούμενες από την ύπαρξη ακίνητης περιουσίας (οικίας ή οικοπέδου) στην περιοχή που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως κατοικία ή ως βασική συνθήκη για την κατασκευή κατοικίας. Στο Βόλο, αντίθετα, η αναφορά στην ακίνητη περιουσία ξεπερνά τις οικογενειακές σχέσεις, που περιορίζονται στη δεύτερη θέση. Η προσπάθεια επιβίωσης και ενσωμάτωσης στη ζωή της πρωτεύουσας των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών με τη μεγάλη πληθυσμιακή έκρηξη αύξησε σημαντικά το ρόλο των οικογε-

νειακών σχέσεων. Δεδομένου ότι, για ένα μεγάλο τμήμα του αθηναϊκού πληθυσμού, η συγκρότηση ακίνητης περιουσίας είναι κατοπινό φαινόμενο, είναι αναμενόμενο στο Βόλο –όπου ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού ήταν ασυγκρίτως μικρότερος και όπου οι εισρέοντες αγροτικοί πληθυσμοί προέρχονταν στη μεγάλη πλειονότητά τους από τις γύρω περιοχές– οι αναφορές στο λόγο αυτό να συγκεντρώνουν υψηλότερο ποσοστό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1*

Λόγοι επιλογής τόπου κατοικίας	Αθήνα (1986)	Βόλος (1993)
Οικογενειακές σχέσεις	39.1	20.0
Ύπαρξη σπιτιού ή οικοπέδου	29.5	52.0
Εξοικείωση	14.5	14.8
Δίκτυο υπηρεσιών	20.9	6.2
Περιβάλλον	23.7	10.5
Τόπος εργασίας	28.4	8.6
Αναγκαστικά	18.1	14.3
Οικογενειακές σχέσεις ή ύπαρξη σπιτιού ή οικοπέδου	58.5	64.8

* Ποσοστά επί του συνόλου των απαντήσεων¹⁴.

Εξάλλου, το σχετικώς χαμηλό ποσοστό αναφοράς στις οικογενειακές σχέσεις, ως λόγου επιλογής περιοχής κατοικίας στο Βόλο, οφείλεται μάλλον στην εξαιρετικά μεγάλη και όχι στην περιορισμένη διάδοσή τους, που τις καθιστά δεδομένες και προφανείς. Η μικρή απόσταση της κατοικίας γονέων και παιδιών αποτελεί σαφή σχετική ένδειξη: μεταξύ των ερωτηθέντων που ανέφεραν την ύπαρξη ηλικιωμένων γονέων, το 46.5% κατοικεί στην ίδια συνοικία με αυτούς (εκ των οποίων 39.5% συγκατοικούν και 22% διαμένουν σε διαφορετικές κατοικίες στο ίδιο κτίριο) ενώ το 19.5% κατοικεί σε κάποια άλλη συνοικία του Βόλου. Τέλος, μεταξύ των νοικοκυριών των οποίων οι αναφερόμενοι γονείς μένουν εκτός Βόλου (34%), το 67% μπορεί να διανύσει την απόσταση μέχρι τον τόπο διαμονής τους σε λιγότερο από δύο ώρες με ιδιωτικό αυτοκίνητο (Μαλούτας, κ.ά., 1993).

Ο τόπος εργασίας, ως λόγος επιλογής περιοχής κατοικίας, στην Αθήνα καταλαμβάνει μόλις την τρίτη θέση, ενώ το δίκτυο υπηρεσιών

την πέμπτη. Οι δύο αυτοί λόγοι –που αποτελούν ενδείξεις «εκσυγχρονισμού» της δόμησης του τρόπου ζωής– αναφέρονται, συνήθως, από κοινωνικά στρώματα με αυξημένη γεωγραφική κινητικότητα και περιορισμένη εξάρτηση από οικογενειακά δίκτυα αλληλοβοήθειας και, συνεπώς, με μεγαλύτερη εξάρτηση από τις αντίστοιχες κοινωνικές και εμπορικές εξυπηρετήσεις. Στο πλαίσιο της περιορισμένης απόστασης τόπου κατοικίας και εργασίας (30' για την απλή μετάβαση κατά μέσο όρο στην Αθήνα και 13' στο Βόλο), οι παράγοντες αυτοί χωροθέτησης της κατοικίας αποκτούν κάποια σημασία στην Αθήνα και πολύ περιορισμένη σημασία στο Βόλο, όπου η περιορισμένη έκταση της πόλης μειώνει ακόμη περισσότερο τη σημασία τους.

Η αναζήτηση ευχάριστου φυσικού περιβάλλοντος κατέχει την τέταρτη θέση μεταξύ των λόγων επιλογής περιοχής κατοικίας στην Αθήνα (με συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό), και χαρακτηρίζει κυρίως τις υψηλές κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες, ενώ στο Βόλο η σημασία της είναι περιορισμένη, καθώς τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι πολύ λιγότερο οξυμένα. Οι «αναγκαστικές» εγκαταστάσεις, που αναφέρονται κυρίως στο κόστος εγκατάστασης αλλά και στο γεωγραφικό περιορισμό των διαδικασιών λαϊκής αυτοστέγασης, και η εξοικείωση με την επιλεγόμενη περιοχή σημειώνουν ανάλογα ποσοστά στις δύο πόλεις.

Οι συσχετίσεις μεταξύ των λόγων επιλογής περιοχής κατοικίας δείχνουν ότι υπάρχει έντονη θετική συσχέτιση μεταξύ τόπου εργασίας και δικτύου εξυπηρετήσεων, δηλαδή μεταξύ δύο στοιχείων «εκσυγχρονισμού» των τρόπων ζωής. Ταυτοχρόνως, οι δύο αυτοί παράγοντες εμφανίζουν αρνητική συσχέτιση με την ύπαρξη ιδιόκτητου οικοπέδου ή σπιτιού στην επιλεγόμενη περιοχή, που συνδέεται με «παραδοσιακότερους» τρόπους στέγασης και, γενικότερα, συγκρότησης των τρόπων ζωής. Οι επιλογές που καθορίστηκαν από τις οικογενειακές σχέσεις δεν εμφανίζουν έντονη συσχέτιση με άλλους λόγους επιλογής, κάτι που υπογραμμίζει τη, σε μεγάλο βαθμό, διάδοσή τους ανεξαρτήτως της ύπαρξης οικογενειακής ακίνητης περιουσίας στην επιλεγόμενη περιοχή ή των ταξικών διαφορών («αναγκαστικές» επιλογές). Στην Αθήνα, ωστόσο, οι επιλογές που αναφέρονται στο περιβάλλον –επιλογές με έντονη θετική συσχέτιση προς τις υψηλές κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες– εμφανίζουν αρνητική συσχέτιση με τις επιλογές που αναφέρονται στις οικογενειακές σχέσεις. Το γεγονός αυτό αποτελεί μία

πρώτη ένδειξη της σχετικής ανεξαρτησίας των κοινωνικών αυτών κατηγοριών από τις οικογενειακές σχέσεις όσον αφορά την επιλογή τόπου κατοικίας. Οι «αναγκαστικές» επιλογές παρουσιάζονται, επίσης, ανεξάρτητες της ακίνητης περιουσίας και των οικογενειακών σχέσεων.

Η ανάλυση δείχνει, συνεπώς, ότι οι λόγοι επιλογής περιοχής κατοικίας μπορούν να «μετρηθούν» βάσει τριών κύριων αξόνων: της ακίνητης περιουσίας, των οικογενειακών σχέσεων και των ταξικών διαφορών. Πρόκειται για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες (principal components analysis) επί του συνόλου των λόγων επιλογής κατοικίας στις δύο πόλεις (Πίνακας 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Λόγοι επιλογής περιοχής κατοικίας. Αποτελέσματα δύο αναλύσεων σε κύριες συνιστώσες. Βάρη συνιστωσών (component loadings)

	Αθήνα			Βόλος		
	συν. 1	συν. 2	συν. 3	συν. 1	συν. 2	συν. 3
Οικογεν. σχέσεις	-0.25	-0.33	0.71	0.18	-0.67	-0.09
Ακίνητη περιουσία	-0.71	-0.13	-0.17	-0.84	0.03	0.33
Εξοικείωση	0.09	-0.49	-0.15	0.37	-0.62	-0.07
Δίκτυο εξυπηρέτησεων	0.62	-0.29	0.10	0.53	0.20	0.37
Περιβάλλον	0.21	-0.40	-0.69	0.30	0.24	0.07
Τόπος εργασίας	0.67	-0.16	0.27	0.47	0.38	0.32
Αναγκαστικά	0.30	0.79	-0.08	0.05	0.37	-0.86
% «ερμην.» της συνολ. διακύμανσης	22	18	16	21	17	16

Δεδομένων των στενών σχέσεων ακίνητης περιουσίας και οικογενειακών σχέσεων, οι δύο πρώτοι άξονες αναφέρονται αμέσως στην οικογένεια. Έτσι, με βάση τον Πίνακα 1, το ποσοστό των νοικοκυριών που αναφέρει τις οικογενειακές σχέσεις ως λόγο επιλογής περιοχής κατοικίας φθάνει το 58.5% στην Αθήνα και το 64.8% στο Βόλο.

Καταθέτοντας τα νοικοκυριά των δειγμάτων των δύο ερευνών ανάλογα με τις επιλογές τους ως προς τους τρεις προαναφερθέντες

άξονες,¹⁵ οδηγούμαστε σε μία κοινωνική τυπολογία των λόγων επιλογής τόπου κατοικίας (Πίνακες 3 και 4).

Οι ομάδες που καθορίζονται κυρίως από επιλογές που αναφέρονται στην προϋπαρξη ακίνητης περιουσίας στην περιοχή και από μέσες τιμές στους δύο άλλους άξονες, είναι οι μεγαλύτερες και στις δύο πόλεις (ομάδα 1 στην Αθήνα με το 38.8% των νοικοκυριών και ομάδα 1 στο Βόλο με το 43.4% των νοικοκυριών). Οι ομάδες αυτές, που περιλαμβάνουν κυρίως μεσο-στρωματικά και «λαϊκά» νοικοκυριά, διακρίνονται από πολύ υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης, από παραδοσιακούς τρόπους πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση, από περιορισμένη κινητικότητα όσον αφορά τις μεταστεγάσεις και από πρακτικές αλληλοβοήθειας πιο συχνές από το μέσο όρο. Αποτελούν τη σπονδυλική στήλη του παραδοσιακού προτύπου κοινωνικής αναπαραγωγής.

Οι ομάδες των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικο-επαγγελματικών στρωμάτων [ομάδες 2 (13.7% των νοικοκυριών) και 4 (2.7% των νοικοκυριών) στο Βόλο και ομάδα 2 (18.9% των νοικοκυριών) στην Αθήνα] εμφανίζονται, όσον αφορά τις επιλογές περιοχής κατοικίας, ως οι πλέον ανεξάρτητες από την ύπαρξη ακίνητης περιουσίας στην επιλεγόμενη περιοχή (ιδιαίτερος στο Βόλο), τις οικογενειακές σχέσεις και το κόστος της κατοικίας. Το ποσοστό ιδιοκατοίκησης για τις ομάδες αυτές είναι από μέσο ως χαμηλό, οι τρόποι απόκτησης κατοικίας είναι οι λιγότερο παραδοσιακοί και η συχνότητα μεταστεγάσεων είναι αυξημένη. Οι πρακτικές οικογενειακής αλληλοβοήθειας είναι λιγότερο διαδεδομένες σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες ομάδες.

Στο άλλο άκρο της κοινωνικής κλίμακας βρίσκονται οι ομάδες οι οποίες χαρακτηρίζονται από επιλογές που αναφέρονται στο κόστος της κατοικίας και οι οποίες, παράλληλα, παρουσιάζονται σχετικώς ή και εντόνως ανεξάρτητες των δύο άλλων αξόνων [ομάδα 5 στην Αθήνα (16.2% των νοικοκυριών) και ομάδα 5 στο Βόλο (13.9% των νοικοκυριών)]. Πρόκειται για τμήμα των λαϊκών στρωμάτων –με έντονη εργατική παρουσία– σαφώς λιγότερο ενσωματωμένο στο παραδοσιακό πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής από το τμήμα των ιδίων στρωμάτων που εντάσσεται στην πρώτη ομάδα. Η ενοικίαση παρουσιάζει σχετικώς υψηλά ποσοστά και οι τρόποι απόκτησης κατοικίας δεν είναι παραδοσιακοί. Η συχνότητα των μεταστεγάσεων, εξάλλου, είναι σχετικώς περιορισμένη. Η καθημερινή οικογενειακή αλληλοβοήθεια είναι σημαντική καθώς καλύπτει την απουσία ορισμένων στοιχείων του παραδοσι-

ακού προτύπου. Η συνύπαρξη της ενοικίασης και των πρακτικών οικογενειακής αλληλοβοήθειας είναι δυνατή χάρη στη συγκρότηση του αστικού ιστού με την ιδιομορφή ανάπτυξη της ιδιοκατοίκησης, με την έννοια ότι η ιδιομορφή αυτή επηρεάζει και τη δομή της αγοράς ενοικιαζόμενης κατοικίας. Είναι προφανές ότι η ομάδα αυτή είναι η

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Χαρακτηριστικά των ομάδων των νοικοκυριών που συγκροτήθηκαν βάσει των λόγων επιλογής τόπου κατοικίας ΑΘΗΝΑ (1986)¹⁶

	Αθήνα					
	Ομάδα 1	Ομάδα 2	Ομάδα 3	Ομάδα 4	Ομάδα 5	Μέσος όρος
ΕΠΙΛΟΓΗ						
Ακίνητη περιουσία	Υ	ΜΥ	Χ	Χ	Μ	Μ
Οικογένεια	ΜΥ	Χ	Υ	Μ	Μ	Μ
Τάξη	ΜΥ	ΜΧ	Μ	Χ	Υ	Μ
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ						
Επάγγελμα (%)						
Ελεύθ. επαγγελμ./διευθυντ. στελέχη	13.6	25.3	19.9	18.0	13.4	17.4
Εργάτες	43.8	33.0	38.2	39.1	41.9	39.9
Θέση στο επάγγελμα (%)						
Μισθωτοί	71.4	70.0	70.5	69.4	75.5	71.5
ΕΙΣΟΔΗΜΑ						
Μηνιαίο εισόδημα (%)						
< 50.000 δρχ.	34.5	28.4	23.7	25.7	37.5	31.2
> 150.000 δρχ.	4.7	11.4	5.5	7.0	3.5	6.1
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ						
Επίπεδο εκπαίδευσης (%)						
Ανωτάτη	12.1	21.7	16.3	16.8	9.7	14.7
Στοιχειώδης	45.1	34.8	36.7	41.8	48.6	41.8

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 (συνέχεια)

	Ομάδα 1	Ομάδα 2	Ομάδα 3	Ομάδα 4	Ομάδα 5	Αθήνα Μέσος όρος
ΚΑΤΟΙΚΙΑ						
Καθεστώς ενοίκησης (%)						
Ενοικίαση	20.4	35.4	67.2	60.1	47.3	39.3
Τρόπος απόκτησης (%)						
Αγορά	21.0	48.9	72.2	64.6	64.0	40.7
Αυτοστέγηση, κατά παραγγελία οικοδόμηση	33.6	28.7	12.6	13.4	29.3	28.8
Γονική παροχή, προίκα, δωρεά	34.0	17.1	12.1	18.7	5.0	23.1
Διάρκεια ιδιοκτησίας (έτη)						
Διάρκεια	15.8	11.7	12.1	12.1	14.6	14.2
Έτη από την τελευταία μετακόμιση						
Διάρκεια	12.4	9.0	7.5	7.9	9.6	10.0
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ						
Οικονομική βοήθεια από τους γονείς (%)						
Βοηθούμενα νοικοκυριά	10.7	8.2	11.3	8.8	12.5	10.5
Οικόπεδα (αυτοστέγηση και κατά παραγγελία οικοδόμηση) (%)						
Παρασχεθέντα από την οικογένεια	44.7	32.0	32.0	23.1	9.0	33.8

πλέον ευάλωτη απέναντι στην ενδεχόμενη αποδιάρθρωση της υπάρχουσας δομής του αστικού ιστού.

Οι τρεις τελευταίες ομάδες [ομάδες 3 (18.9% των νοικοκυριών) και 4 (7.4% των νοικοκυριών) στην Αθήνα και ομάδα 3 (26.1% των νοικοκυριών) στο Βόλο] περιλαμβάνουν μεσοστρώματα και λαϊκά στρώματα με περιορισμένα οικιστικά αποθέματα χρησιμοποιήσιμα για ιδιοκατοίκηση. Οι οικογενειακές σχέσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στην επιλογή περιοχής κατοικίας, ενώ ο ρόλος του κόστους ποικίλλει. Στις δύο

αθηναϊκές ομάδες, η ιδιοκατοίκηση είναι πολύ περιορισμένη, οι τρόποι απόκτησης κατοικίας είναι οι λιγότερο παραδοσιακοί και η συχνότητα των μεταστεγάσεων είναι υψηλή. Στο Βόλο, το ποσοστό των ιδιοκατοικούντων είναι μέσο, οι τρόποι απόκτησης κατοικίας είναι, επίσης, οι λιγότερο παραδοσιακοί, αλλά η συχνότητα των μεταστεγάσεων είναι περιορισμένη. Οι διαφορές με την Αθήνα όσον αφορά τις ομάδες

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Χαρακτηριστικά των ομάδων των νοικοκυριών που συγκροτήθηκαν βάσει των λόγων επιλογής τύπου κατοικίας ΒΟΛΟΥ (1993)¹⁷

	Ομάδα 1	Ομάδα 2	Ομάδα 3	Ομάδα 4	Ομάδα 5	Βόλος Μέσος όρος
ΕΠΙΛΟΓΗ						
Ακίνητη περιουσία	Υ	Χ	ΜΧ	Χ	ΜΧ	Μ
Οικογένεια	Μ	ΜΧ	Υ	Χ	ΜΧ	Μ
Τάξη	Μ	ΜΧ	ΜΥ	Χ	Υ	Μ
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ						
Επάγγελμα [άνδρες] (%)						
Ελεύθ. επαγγελμ./διευθυντ. στελέχη	21.1	29.8	17.5	34.8	16.5	21.4
Εργάτες	38.1	18.5	37.4	4.3	49.6	35.6
Θέση στο επάγγελμα [άνδρες] (%)						
Μισθωτοί	62.3	62.9	66.2	69.6	78.3	65.6
ΕΙΣΟΔΗΜΑ						
Μηνιαίο εισόδημα (%)						
< 150.000 δρχ.	35.6	27.2	39.3	8.0	48.5	18.2
> 350.000 δρχ.	10.8	14.7	6.3	20.0	3.8	9.3
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ						
Επίπεδο εκπαίδευσης (%)						
Ανωτάτη	15.9	27.7	11.5	34.6	15.8	16.8
Στοιχειώδης	36.6	22.6	36.4	15.4	42.9	34.9

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

	Ομάδα 1	Ομάδα 2	Ομάδα 3	Ομάδα 4	Ομάδα 5	Βόλος Μέσ. όρος
ΚΑΤΟΙΚΙΑ						
Καθεστώς ενοίκησης (%)						
Ενοικίαση	8.3	45.6	22.5	38.5	30.8	21.3
Τρόπος απόκτησης (%)						
Αγορά	21.0	48.9	72.2	64.6	64.0	40.7
Αυτοστέγαση, κατά παραγγελία οικοδόμηση	32.5	26.0	22.6	18.7	29.9	28.6
Γον. παροχή, προίκα, δωρεά	52.5	20.5	41.8	0.0	16.2	40.1
Διάρκεια ιδιοκτησίας (έτη)						
Διάρκεια	15.0	13.8	29.0	15.4	21.0	15.1
Μεταστεγάσεις (συχνότητα κατά τα τελευταία 10 έτη)						
Μεταστεγάσεις	0.76	1.42	0.89	1.88	1.18	0.98
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ						
Νοικοκυριά με παιδιά προσχολικής ηλικίας (%)						
Παιδικός σταθμός	36.3	36.7	40.0	41.7	24.3	35.9
Γιαγιά	28.2	26.9	29.5	16.7	30.4	27.9
Τόπος κατοικίας γονέων (%)						
Ίδια συννοικία	50.8	26.1	55.2	17.6	50.0	46.4

αυτές, που χαρακτηρίζονται και από υψηλό επίπεδο οικογενειακής αλληλοβοήθειας, δείχνουν τη δυνατότητα πρόσβασης των σχετικών στρωμάτων σε ορισμένες συνιστώσες του παραδοσιακού προτύπου στο Βόλο, οι οποίες δεν είναι πλέον προσιτές στα ανάλογα στρώματα της Αθήνας.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε τη σημερινή κατάσταση και τις προοπτικές του κοινωνικού διαχωρισμού ανατρέχοντας στην κοινωνική και γεωγραφική φυσιογνωμία των παραπάνω ομάδων.

4. Η σημερινή κατάσταση του κοινωνικού διαχωρισμού

Ο κοινωνικός και γεωγραφικός διαχωρισμός στην Αθήνα, παρά την περιορισμένη ανάπτυξή του, εντάθηκε κατά τη δεκαετία 1971-1981. Εξετάζοντας την εξέλιξη της κοινωνικο-επαγγελματικής σύνθεσης των δήμων και κοινοτήτων της περιοχής πρωτεύουσας οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι ο γεωγραφικός διαχωρισμός εντείνεται: στη μεγάλη πλειονότητα των «εργατικών» δήμων και κοινοτήτων αυξήθηκε ο βαθμός συγκέντρωσης του εργατικού στοιχείου. Ανάλογη ήταν η εξέλιξη και στις περιοχές που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό συγκέντρωσης ανώτερων κοινωνικο-επαγγελματικών στρωμάτων. Οι αλλαγές στην κοινωνική σύνθεση των δήμων και κοινοτήτων της περιοχής πρωτεύουσας μετρήθηκαν με βάση τις διαφορές των ποσοστών ορισμένων κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών μεταξύ 1971 και 1981 και οι χωρικές ομάδες συγκροτήθηκαν μετά από πολυμεταβλητή ταξινόμηση των δήμων και κοινοτήτων με βάση τη θέση στο επάγγελμα και τον κλάδο απασχόλησης των κατοίκων τους (*Μαλούτας, 1992 και 1993*). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το ποσοστό των εργοδοτών του τριτογενούς τομέα –το οποίο μειώθηκε κατά 42% στο σύνολο της περιοχής κατά την εν λόγω περίοδο– μειώθηκε κατά 4.7% στις περιοχές των υψηλότερων στρωμάτων και κατά 62.4% στις εργατικές περιοχές. Αντιθέτως, το ποσοστό των εργατών-τεχνιτών –το οποίο μειώθηκε κατά 16.2% στο σύνολο της περιοχής– παρουσίασε μείωση 28.5% στις περιοχές των υψηλότερων στρωμάτων και 12.6% στις εργατικές περιοχές. Οι εξελίξεις αυτές συμπληρώνονται από τη ραγδαία «κοινωνική υποβάθμιση» του κέντρου της πόλης, όπου το ποσοστό των εργοδοτών του τριτογενούς μειώθηκε κατά 51.7%, ενώ εκείνο των εργατών-τεχνιτών αυξήθηκε κατά 7.7% (*Maloutas, 1993, 233*).

Δεδομένου ότι στην Αθήνα η κοινωνική πόλωση δε διαφοροποιήθηκε σημαντικά κατά τη δεκαετία του '70,¹⁸ η ένταση του γεωγραφικού διαχωρισμού κατά την ίδια περίοδο πρέπει να αποδοθεί, κυρίως, στις αλλαγές που αναφέρονται στους μηχανισμούς πρόσβασης στην κατοικία και, ειδικότερα, στην ιδιοκατοίκηση. Οι παραδοσιακοί τρόποι απόκτησης κατοικίας (αυτοστέγαση, κατά παραγγελία οικοδόμηση) που εμποδίζαν το γεωγραφικό διαχωρισμό, αντικαταστάθηκαν

βαθμιαία ή ενσωματώθηκαν σε δομές της αγοράς γης και κατοικίας που αναπτύσσονταν όλο και περισσότερο με κλασικούς όρους.

Η πορεία προς την επικράτηση των κλασικών δομών αγοράς γης και κατοικίας είναι προφανής τόσο στην Αθήνα όσο και στο Βόλο. Πριν από το 1970, οι ιδιοκατοικούμενες κατοικίες στην Αθήνα είχαν αποκτηθεί, κυρίως, με παραδοσιακούς τρόπους: 47% με αυτοστέγαση ή κατά παραγγελία οικοδόμηση, 22% με γονική παροχή, προίκα, κληρονομιά κ.λπ. και μόνο 23% με αγορά. Αντιθέτως, μεταξύ 1970 και 1986, η πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση έγινε με όρους πολύ λιγότερο παραδοσιακούς: 51% με αγορά, 20% με αυτοστέγαση ή κατά παραγγελία οικοδόμηση και 23% με γονική παροχή, προίκα, κληρονομιά κ.λπ. Στο Βόλο οι σχετικές αλλαγές είχαν την ίδια φορά, αλλά η έντασή τους ήταν μικρότερη. Εκείνοι που απέκτησαν κατοικία πριν από το 1980, σε μεγάλο βαθμό την απέκτησαν ως δέκτες γονικής παροχής, προίκας, κληρονομιάς κ.λπ. (43%). Οι αγορές κάλυψαν το 27% περίπου των περιπτώσεων, όπως και οι αυτοστεγάσεις και οι κατά παραγγελία οικοδομήσεις. Μεταξύ 1980 και 1993, το ποσοστό των αγορών αυξήθηκε σε 32.5%, οι αυτοστεγάσεις και οι κατά παραγγελίαν οικοδομήσεις παρέμειναν σταθερές (27%) και οι γονικές παροχές, προίκες, κληρονομίες κ.λπ. μειώθηκαν σε 37%.

Παρά την όλο και πιο σαφή κυριαρχία των μηχανισμών αγοράς στις διαδικασίες πρόσβασης στην κατοικία και, επίσης, παρά την ένταση της κοινωνικής πόλωσης κατά την τελευταία δεκαετία, η ανάπτυξη του γεωγραφικού διαχωρισμού δεν υπήρξε θεαματική. Η περιορισμένη ανάπτυξή του πρέπει να αποδοθεί, σε μεγάλο βαθμό, στα δίκτυα οικογενειακών σχέσεων που προσδίδουν σταθερότητα στις κοινωνικές δομές και παγιώνουν τις χωρικές δομές. Η ποσοτική κυριαρχία των ομάδων νοικοκυριών που αποτελούν τη σπονδυλική στήλη του παραδοσιακού προτύπου κοινωνικής αναπαραγωγής (Πίνακες 3 και 4) αποτελεί σχετική επιβεβαίωση. Ωστόσο, οι οικογενειακές σχέσεις αποτελούν εμπόδιο όλο και λιγότερο αξεπέραστο για την ανάπτυξη του κοινωνικού διαχωρισμού. Το παραδοσιακό πρότυπο πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση και χωροθέτησης της κατοικίας βρίσκεται σε υποχώρηση. Οι οικογενειακές στρατηγικές αύξησης των οικιστικών αποθεμάτων δίνουν τη θέση τους σε στρατηγικές διατήρησής τους, δεδομένου ότι η πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση και την ιδιοκτησία κατοικίας γενικότερα, γίνεται όλο και πιο απρόσιτη για τα κοινωνικά στρώματα

εκείνα που θα χρησιμοποιούσαν το παραδοσιακό πρότυπο πρόσβασης.¹⁹

Εξάλλου, τρεις νέες τάσεις αποτελούν ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη του γεωγραφικού διαχωρισμού:

- α. Η αυξανόμενη κοινωνική πόλωση, που τροφοδοτείται από την κρίση των παραδοσιακών παραγωγικών δομών –που υπήρξαν αντικείμενο προστασίας επί μακρόν και οι οποίες σήμερα είναι όλο και περισσότερο στο έλεος του διεθνούς ανταγωνισμού, κάτι που επέσπευσε και επέτεινε η ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση– και από την εμφάνιση οικονομικών μονάδων διαφορετικών ταχυτήτων, η οποία οδηγεί στην εμφάνιση νέων διαφοροποιήσεων-διαχωρισμών στην αγορά εργασίας. Οι νέοι αυτοί διαχωρισμοί δεν έχουν γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης στον ελληνικό αστικό χώρο. Ωστόσο, υπάρχουν και εντείνονται.
- β. Η αυξανόμενη κινητικότητα όσον αφορά τις μεταστεγάσεις, κυρίως για τις επαγγελματικές ομάδες που συνδέονται με τους πιο σύγχρονους κλάδους του τριτογενούς ιδιαιτέρως τομέα. Η κινητικότητα αυτή εμποδίζει τη λειτουργία των οικογενειακών δομών η οποία υποκαθιστούσε μη προσιτές εμπορευματικές καταναλώσεις και εξοικονομούσε διαθέσιμους πόρους, ώστε να πραγματοποιούνται άλλοι στόχοι (π.χ. ιδιοκατοίκηση). Η αύξησή της, συνεπώς, επιδρά εμμέσως στο γεωγραφικό διαχωρισμό ενώ, παράλληλα, έχει και άμεση επίδραση καθώς οι νέες επιλογές περιοχής κατοικίας γίνονται στις νέες συνθήκες κυριαρχίας των μηχανισμών αγοράς γης και κατοικίας.
- γ. Ο αυξανόμενος κοινωνικός διαχωρισμός της αγοράς γης και κατοικίας, που αποτελεί ιδιαίτερα ευνοϊκό όρο για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του γεωγραφικού διαχωρισμού.²⁰

Οι επιπτώσεις της έντασης του γεωγραφικού διαχωρισμού είναι διαφορετικές ανάλογα με τα χαρακτηριστικά των νοικοκυριών. Σύμφωνα με τις ομάδες των Πινάκων 3 και 4, που συγκροτήθηκαν με βάση τους λόγους επιλογής περιοχής κατοικίας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα νοικοκυριά που ανήκουν στα ανώτερα και στα ανώτερα-μεσαία στρώματα –με την αυξημένη συχνότητα μεταστεγάσεων και την περιο-

ρισμένη εξάρτησή τους από το παραδοσιακό πρότυπο κοινωνικής αναπαραγωγής— θα είναι τα υποκείμενα της αυξανόμενης ομοιογενοποίησης των υφιστάμενων «καλών» περιοχών και της δημιουργίας νέων, με το σταθερό προσανατολισμό της ζήτησής τους στις προνομιούχες περιοχές, οι οποίες γίνονται όλο και πιο απρόσιτες για τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Στην Αθήνα, η πλέον «διαχωριστική» συμπεριφορά προκύπτει από τις επιλογές περιοχής κατοικίας της ομάδας αυτής: στις περιοχές όπου παρουσιάζονται οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις κατοικίας των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, το ποσοστό των εργοδοτών στον τριτογενή τομέα ήταν 5,5 φορές μεγαλύτερο του μέσου όρου για το σύνολο της πόλης, ενώ το ποσοστό των μισθωτών στο δευτερογενή τομέα στις περιοχές με την υψηλότερη συγκέντρωση λαϊκών στρωμάτων ήταν 1,6 φορές μεγαλύτερο του μέσου όρου (Μαλούτας, 1992, 119).

Τα μεσαία και τα λαϊκά στρώματα θα πρέπει να αντιμετωπίσουν τους διαχωριστικούς μηχανισμούς της αγοράς ανάλογα με τις ανάγκες μεταστέγασης και την αγοραστική τους δύναμη. Αν οι ανάγκες μετακίνησής τους είναι περιορισμένες, μπορούν να αντισταθούν στο διαχωρισμό επωφελούμενοι από τη σημερινή τους θέση, εφόσον αυτή προσφέρεται. Δεδομένου ότι ένα αυξανόμενο τμήμα των στρωμάτων αυτών αναγκάζεται να μετακινηθεί, η διευρυνόμενη λειτουργία της αγοράς ακινήτων θα παράγει ένα χώρο όλο και περισσότερο κοινωνικά ιεραρχημένο, όπου οι διάφορες τάξεις και στρώματα θα καταλαμβάνουν τη θέση που θα μπορούν να πληρώσουν. Εξάλλου, η αυξανόμενη δυσκολία να χρησιμοποιηθούν τα δίκτυα αλληλοβοήθειας, που απορρέει από την αύξηση της κινητικότητας, συνοδεύεται από την αναγκαστική αύξηση των εμπορευματικών καταναλώσεων, κάτι που περιορίζει τους διαθέσιμους πόρους για την κατάληψη μιας «καλής» θέσης στην ιεραρχία των περιοχών κατοικίας. Η συχνότητα των μεταστεγάσεων που προβλέπουν τα νοικοκυριά δεν είναι περιορισμένη. Το 1986, το 15% των αθηναϊκών νοικοκυριών είχε την πρόθεση να μετακομίσει μέσα στα δύο επόμενα χρόνια (4.4% των ιδιοκατοικούντων και 30.6% των ενοικιαστών) και το 7.4% των νοικοκυριών του Βόλου είχαν το 1993 την ίδια πρόθεση για το επόμενο έτος (2.7% των ιδιοκατοικούντων και 22.7% των ενοικιαστών). Η μετακόμιση, ωστόσο, δεν είναι κατ' ανάγκη συνώνυμη της αλλαγής περιοχής κατοικίας. Θα πρέπει, συνεπώς, να διαπιστωθεί εκ των υστέρων κατά πόσο οι χωρικά οριοθετημένες οικογενειακές δομές

θα μπορέσουν να αντισταθούν στην αποδιοργάνωση που προκαλούν οι μεταστεγάσεις και, ειδικότερα, κατά πόσο η σχετική σταθερότητα των ιδιοκατοικούντων μπορεί να εξουδετερώσει και να οριοθετήσει κοινωνικά και χωρικά την επίδραση της αυξημένης συχνότητας μεταστεγάσης των ενοικιαστών. Προς το παρόν, πάντως, η αποδιοργάνωση των οικογενειακών δικτύων αλληλοβοήθειας δε φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική ακόμη και για τους ενοικιαστές (ομάδες Πινάκων 3 και 4 με υψηλό ποσοστό ενοικίασης και, παράλληλα, με έντονη παρουσία πρακτικών οικογενειακής αλληλοβοήθειας).²¹

Φαίνεται ότι εκείνοι που θα μπορέσουν να αντισταθούν καλύτερα στις διαχωριστικές πιέσεις είναι εκείνοι που ιδιοκατοικούν και που έχουν τις μικρότερες ανάγκες μεταστεγάσης. Στην πραγματικότητα, η περιορισμένη ανάγκη μεταστεγάσης και η ιδιοκατοίκηση συνυπάρχουν σε σημαντικό τμήμα των λαϊκών στρωμάτων και, ειδικότερα, των εργατών-τεχνιτών. Ωστόσο, η κατοικία των στρωμάτων αυτών είναι συνήθως χωροθετημένη στις λιγότερο περιζήτητες περιοχές των πόλεων. Η ιδιόκτητη κατοικία, που αποτέλεσε κατ' αρχάς το διαβατήριό τους για την ενσωμάτωση στη ζωή της πόλης, φαίνεται σήμερα να σηματοδοτεί τον εγκλωβισμό τους στις ήδη υποβαθμισμένες περιοχές ή σε εκείνες που βρίσκονται σε πορεία υποβάθμισης. Ο εγκλωβισμός αυτός δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα της αδυναμίας των στρωμάτων αυτών να έχουν πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση στις σημερινές συνθήκες, αλλά και της δυσκολίας τους να αποχωρισθούν τα δίκτυα αλληλοβοήθειας.

Υπάρχουν, συνεπώς, δύο βασικοί τρόποι για να γίνει κανείς πλέον θύμα του γεωγραφικού διαχωρισμού: μεταστεγάση λόγω αδυναμίας διατήρησης της προηγούμενης θέσης ή υποβάθμιση της κατεχόμενης θέσης και αδυναμία εγκατάλειψής της.

Στην πρώτη περίπτωση εντάσσονται, κυρίως, τα τμήματα των λαϊκών στρωμάτων που έχουν σχετικώς πρόσφατα εγκατασταθεί στις αστικές περιοχές, που έχουν επισφαλείς απασχολήσεις και που δε διαθέτουν οικιστικά αποθέματα και δίκτυα αλληλοβοήθειας. Οι πλέον ευάλωτοι είναι, οπωσδήποτε, οι πρόσφατοι πρόσφυγες – Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (περί τους 100.000 από το 1989)– και οι ξένοι εργάτες-οικονομικοί πρόσφυγες από τις βαλκανικές, κυρίως, χώρες και την Πολωνία, που το 1992 εκτιμήθηκαν σε περισσότερους από 400.000 (*Karantinos et al.*,

1992, 93-4). Δεδομένου ότι το μεγαλύτερο τμήμα των προσφύγων αυτών κατευθύνεται στις αστικές περιοχές και κυρίως στην Αθήνα,²² δημιουργείται μία κατηγορία δυνητικών θυμάτων γεωγραφικού διαχωρισμού η οποία προσλαμβάνει διαστάσεις άνευ προηγουμένου. Οι ευάλωτες αυτές κατηγορίες εγκαθίστανται στις περιοχές των αστικών κέντρων που εγκαταλείπονται από τους παλαιούς τους κατοίκους, όπου η ενοικίαση είναι πιο προσιτή ή σε εργατικές περιφέρειες και αγροτικές περιοχές, όπου χρησιμεύουν ως φτηνή εργατική δύναμη και κατοικούν σε επισφαλείς συνθήκες. Ας σημειωθεί ότι οι πλέον ευάλωτοι είναι και οι δυσκολότερα εντοπίσιμοι, είτε επειδή αποφεύγουν να απαντήσουν είτε επειδή κατοικούν σε καταλύματα που δε θεωρούνται κατοικίες. Οι ομάδες των Πινάκων 3 και 4 δεν έχουν, συνεπώς, επαρκώς τροφοδοτηθεί από εκπροσώπους των πλέον ευάλωτων αυτών κατηγοριών.

Στη δεύτερη περίπτωση, θύματα του διαχωρισμού είναι, κυρίως, παραδοσιακά λαϊκά στρώματα που αντιμετωπίζουν αυξανόμενα προβλήματα όσον αφορά την απασχόλησή τους. Οι πρόσθετες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν όσον αφορά τη θέση τους στις αστικές περιοχές συμπληρώνουν τις διαδικασίες εργασιακής υποβάθμισής τους. Βρίσκονται, κυρίως, στις εργατικές περιοχές στην περιφέρεια των πόλεων και στηρίζονται στην ιδιοκατοίκηση και την οικογενειακή αλληλοβοήθεια, που αποτελούν τις τελευταίες εφεδρείες τους.

Το πρότυπο αυτό διπλού διαχωρισμού στο κέντρο και την περιφέρεια χαρακτηρίζει, κυρίως, την Αθήνα. Στην πλειονότητα των άλλων ελληνικών πόλεων –και οπωσδήποτε στο Βόλο– το κέντρο εξακολουθεί να είναι θέση προνομιακής εγκατάστασης των ανώτερων κοινωνικο-επαγγελματικών στρωμάτων και οι διαδικασίες υποβάθμισης εντοπίζονται, συνήθως, στην περιφέρεια.

Ο σημαντικός ρόλος της οικογένειας στην οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής των νοικοκυριών χάνει βαθμιαία τον κοινωνικά διάχυτο χαρακτήρα του. Τα ανώτερα στρώματα είναι τα πρώτα που έχουν τη δυνατότητα να αποστασιοποιηθούν από το παραδοσιακό πρότυπο, χάρη στη λειτουργική ανεξαρτησία τους έναντι των οικογενειακών δομών. Τα λιγότερο παραδοσιακά μεταξύ των μεσαίων στρωμάτων ακολουθούν ήδη την ίδια πορεία. Στην περίπτωση τους η λειτουργική ανεξαρτησία είναι λιγότερο έντονη, αλλά οι απαιτήσεις που θέτει η δόμηση των τρόπων ζωής τους εμποδίζουν, όλο και περισσότερο, πολλές από τις πρακτικές που συνθέτουν το παραδοσιακό

οικογενειακό πρότυπο. Τα μεσαία και τα λαϊκά παραδοσιακά στρώματα είναι, κυρίως, εκείνα που παραμένουν προσδεμένα στο σχετικό πρότυπο. Έτσι, δημιουργείται προοδευτικά αυξανόμενη αντίθεση μεταξύ «σύγχρονων» και «παραδοσιακών» στρωμάτων (με σαφείς εξαρτήσεις και από τους τομείς απασχόλησης) που διατέμνει το σύνολο των κοινωνικών τάξεων, τον κρατικό μηχανισμό και τις δομές της εξουσίας.

Οι παραδοσιακές οικογενειακές πρακτικές και οι ιδεολογίες που τις συνοδεύουν περιχαράκωνονται, όλο και περισσότερο, στα «αμυνόμενα» παραδοσιακά στρώματα. Η οικογένεια χάνει, συνεπώς, το χαρακτηριστικό δεσμού κοινωνικής ενοποίησης και ενσωμάτωσης, ο οποίος είχε συμβάλει σημαντικά στο μετασχηματισμό μιας κοινωνίας που έβγαινε από εμφύλιο πόλεμο σε κοινωνία «ανοχής». Στις σημερινές συνθήκες, το παραδοσιακό πρότυπο είναι ενδεχόμενο προοδευτικά να συνδυασθεί με τις πλέον αντιδραστικές αντιλήψεις και ιδεολογίες (εθνικισμός, ρατσισμός κ.λπ.) στην προσπάθεια των παραδοσιακών στρωμάτων, που βρίσκονται σε κρίση, να διατηρήσουν διαφορετική ταυτότητα από εκείνη των ξένων εργατών, των μειονοτήτων και των περιθωριακών, με την τύχη των οποίων δε θα ήθελαν να συνδεθεί και η δική τους. τσι, λαμβανομένης υπόψη της πραγματικότητας και των τάσεων εξέλιξης, είναι πολύ πιθανό να οδηγηθούμε σε μία νέα κατάσταση καλπάζουσας ανάπτυξης των φαινομένων διαχωρισμού, όπου η οικογένεια, ως πρακτική και ως ιδεολογικό στοιχείο, όχι μόνο δε θα μπορεί να λειτουργήσει ως τροχοπέδη, αλλά θα εντείνει ορισμένες από τις χειρότερες πλευρές-επιπτώσεις του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αυτό πρόκειται σύντομα να δημοσιευθεί στα γαλλικά στο περιοδικό *Sociétés Contemporaines*.
2. Για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση του χαρακτήρα των οικογενειακών πρακτικών (παραδοσιακά υπολείμματα ή ουσιαστικά στοιχεία μετα-φορντιστικής ευελιξίας, πρακτικές επιβίωσης ή στρατηγικές κοινωνικής ανέλιξης), των σχέσεών τους με τις άτυπες εικονικές διαδικασίες και των διαφορών που παρουσιάζουν στο πλαίσιο διεθνών ή διαπεριφερειακών συγκρίσεων, βλέπε Roberts (1994).
3. Βλέπε, για παράδειγμα, τις ιεραρχήσεις των πόλεων που προκύπτουν με βάση τις συγκεντρώσεις υψηλού επιπέδου υπηρεσιών για τις μεγάλες επιχειρήσεις (Sassen,

- 1994) και τις πολύ περιορισμένες δυνατότητες των ελληνικών πόλεων να αποκτήσουν σχετική σημασία.
4. Βλέπε το αφιέρωμα «Η νέα φτώχεια στις πόλεις» του *International Journal of Urban and Regional Research* (Mingione, 1993).
 5. Η επεξεργασία των στοιχείων της έρευνας αυτής που αναφέρονται στην Αθήνα έχει δημοσιευθεί στο Μαλούτας, 1990.
 6. Η ιδιοκατοίκηση δεν αποτελεί πάντοτε επιδίωξη και, όταν αυτό συμβαίνει, οι λόγοι δεν είναι κατ' ανάγκη ταυτόσημοι. Βλέπε, για παράδειγμα, την ενδιαφέρουσα συσχέτιση καθεστώτος ενοίκησης, κοινωνικο-επαγγελματικής κατηγορίας, δομής του νοικοκυριού και οικογενειακής οικιστικής εμπειρίας στις γαλλικές συνθήκες (Bonvalet, Gotman, 1993).
 7. Η λογική της φορολογίας των ακινήτων ταιριάζει απολύτως με τη λογική των οικογενειακών στρατηγικών και συμβάλλει στην κυριαρχία του παραδοσιακού προτύπου κοινωνικής αναπαραγωγής.
 8. Τα νοικοκυριά που ιδιοκατοικούν στην Αθήνα αποτελούσαν το 60% το 1986 (εκ των οποίων 6.5% ζούσαν σε καθεστώς δωρεάν παραχώρησης). Για τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους διευθύνοντες κ.λπ. τα ποσοστά ήταν αντιστοίχως 65.5% και 4.5%, ενώ για τους εργάτες 58% και 6.5% (Μαλούτας, 1990, 133). Στο Βόλο οι ιδιοκατοικούντες το 1993 αποτελούσαν το 78.5%, εκ των οποίων 5% ζούσαν σε καθεστώς δωρεάν παραχώρησης. Τα ποσοστά ιδιοκατοίκησης και δωρεάν παραχώρησης για τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους διευθύνοντες κ.λπ. αφενός και για τους εργάτες, αφετέρου, ήταν 76.5% και 3.3% για τους πρώτους και 76% και 6.5% για τους δεύτερους.
 9. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το ποσοστό διευρυμένων οικογενειών στη Γαλλία είναι 4% περίπου (Merlin, 1990, 74).
 10. Πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσοστό των μονογονικών νοικοκυριών δεν έχει υπολογισθεί με κάποιους ηλικιακούς περιορισμούς και, έτσι, δεν παραπέμπει αποκλειστικά στις νέες δομές νοικοκυριού που προκύπτουν από την αύξηση των διαζυγίων. Πολλά από τα νοικοκυριά που περιλαμβάνονται στο σχετικό ποσοστό αποτελούν μάλλον παραδοσιακές μορφές (για παράδειγμα, χήρα που συγκατοικεί με ενήλικο παιδί της).
 11. Ορισμένα σχετικώς πρόσφατα φαινόμενα σε δυτικές μεγαλουπόλεις συνδυάζονται με δημογραφικές αλλαγές –για παράδειγμα η ανάπτυξη κεντρικών περιοχών και η ζήτηση κατοικιών στις περιοχές αυτές από τα αυξανόμενα μονομελή, ιδιαιτέρως γυναικεία, νοικοκυριά (Savage, Warde, 1993, 80-5)– εκφράζουν μία νέα δυναμική σχέση μεταξύ δημογραφικών δομών, δομημένου περιβάλλοντος και τύπων στέγασης. Βλέπε και Merlin (1990). Στον ελληνικό αστικό χώρο η παραδοσιακή συγκρότηση των οικογενειακών δομών τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από την παραδοσιακή δομή του αστικού ιστού και των πρακτικών στέγασης.
 12. Βλέπε, για παράδειγμα, τη μελέτη του Γ. Τσουγιόπουλου για τη Λάρισα, όπου γίνεται σαφής μνεία των παραδοσιακών πρακτικών και των «κλειστών» κοινωνικών σχέσεων με τις αγροτικές καταβολές (1981 και 1984).
 13. Στη σχετική ερώτηση μπορούσαν να δοθούν πολλαπλές απαντήσεις, με αποτέλεσμα

- το άθροισμα των ποσοστών να ξεπερνά το 100%. Βλέπε, επίσης, Ziomas (1991), όπου περιγράφεται με ανάλογους όρους η οργάνωση της προστασίας των ηλικιωμένων στο σύνολο της χώρας. Εξάλλου, και η προσφυγή σε αμειβόμενο προσωπικό ή σε ειδικό ίδρυμα δε σημαίνει απαραίτητως απουσία φροντίδας από την οικογένεια.
14. Η ερώτηση σχετικά με τους λόγους επιλογής του τόπου κατοικίας επιδεχόταν πολλαπλή απάντηση. Κατά συνέπεια το άθροισμα των ποσοστών του Πίνακα 1 ξεπερνά το 100%.
 15. Η κατανομή αυτή που μορφοποιείται στις ομάδες των Πινάκων 3 και 4 απορρέει από πολυμεταβλητή ανάλυση ταξινόμησης (cluster analysis) των νοικοκυριών των δύο δειγμάτων με βάση τις τιμές (scores) των επιλογών τους ως προς τους τρεις άξονες που προέκυψαν από την ανάλυση σε κύριες συνιστώσες. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε («K-means») οδηγεί σε ομαδοποιήσεις, όπου η ομοιογένεια των ομάδων μεγιστοποιείται με βάση τους μέσους όρους των μεταβλητών που λαμβάνονται υπόψη. Όλες οι στατιστικές αναλύσεις στο πλαίσιο αυτού του άρθρου έγιναν με το πρόγραμμα SYSTAT (έκδοση 5.2.1 για Macintosh).
 16. Οι επιλογές ως προς τους τρεις άξονες χαρακτηρίζονται από τις εξής τιμές: Υ: υψηλή, ΜΥ: μέση προς υψηλή, Μ: μέση, ΜΧ: μέση προς χαμηλή, Χ: χαμηλή.
 17. Οι επιλογές ως προς τους τρεις άξονες χαρακτηρίζονται από τις εξής τιμές: Υ: υψηλή, ΜΥ: μέση προς υψηλή, Μ: μέση, ΜΧ: μέση προς χαμηλή, Χ: χαμηλή.
 18. Εκείνο που δεν άλλαξε στην πραγματικότητα είναι το ειδικό βάρος των διαφόρων θέσεων στο επάγγελμα. Στο εσωτερικό των θέσεων αυτών, ωστόσο, υπήρξαν αλλαγές, η σημασία των οποίων παραμένει προς διερεύνηση. Οι αυτοαπασχολούμενοι, για παράδειγμα, παραμένουν πολυπληθείς –το ποσοστό τους αυξήθηκε, μάλιστα, μεταξύ 1971 και 1981 στην Αθήνα–, κάτι, όμως, που συχνά δεν αντικατοπτρίζει τη δυνατότητά τους να αποφύγουν την εξαρτημένη απασχόληση, αλλά την αδυναμία τους να βρουν μισθωτή εργασία με ικανοποιητικούς όρους. Σημαντικό τμήμα των απολυομένων –50% περίπου– από τις προβληματικές επιχειρήσεις «επέλεξαν» την αυτοαπασχόληση και όχι το επίδομα ανεργίας ή την επιδοτούμενη αναπροσανατολιστική επιμόρφωση (Karantinos et al., 1992, 28-9). Η κατάσταση στην αγορά εργασίας των Ελλήνων μηχανικών οδηγεί, επίσης, σε ανάλογες εκτιμήσεις για το ρόλο της αυτοαπασχόλησης καθώς διαμορφώνεται, όλο και πιο καθαρά, μία πολυπληθής ομάδα αυτοαπασχολούμενων με χαρακτηριστικά την υποαπασχόληση, τις χαμηλές αποδοχές και την ουσιαστική αδυναμία εναλλακτικής απασχόλησης (Μαλούτας κ.ά., 1992).
 19. Στην Αθήνα, η ιδιοκατοίκηση γίνεται όλο και πιο απρόσιτη στα λαϊκά στρώματα, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στην αλλαγή των τρόπων απόκτησης (Μαλούτας, 1992, 67-9).
 20. Οι αντικειμενικές αξίες των κατοικιών στους δήμους και τις κοινότητες της περιοχής πρωτεύουσας παρουσίασαν σημαντική αύξηση όσον αφορά το συντελεστή διακύμανσης (από 0.34 σε 0.41 μεταξύ 1988 και 1991), κάτι που σημαίνει άνοιγμα της σχετικής «ψαλίδας» (Μαλούτας, 1992, 123-25). Οι πραγματικές αξίες εκτιμούμε ότι πρέπει να παρουσιάζουν ακόμη μεγαλύτερο άνοιγμα.
 21. Βλέπε ανάλογη εκτίμηση και στο Karantinos et al. (1992, 35-7).

22. Οι Έλληνες πρόσφυγες εγκαθίστανται στην Αθήνα σε ποσοστό 62% (*Karantinos et al., 1992, 98*).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BARRETT M., MCINTOSH M. (1982), *The Anti-Social Family*, London, Verso.
- BONVALET C., GOTMAN A. (dir.), (1993), *Le logement. Une affaire de famille*, Paris, L' Harmattan.
- ΓΕΤΙΜΗΣ Π., ΓΡΑΒΑΡΗΣ Δ. (επιμ.) (1993), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Δ. (1977), *Τρεις μελέτες για τη λαϊκή κατοικία*, Αθήνα, ΤΕΕ.
- KARANTINOS D. et al. (1992), *EC Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion: Consolidated Report: Greece*, Athens, National Centre of Social Research/Commission of the European Communities.
- LEONTIDOU L. (1990), *The Mediterranean City in Transition*, Cambridge, CUP.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ Θ. (1990), *Αθήνα – Κατοικία – Οικογένεια. Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης*, Αθήνα, Εξάντας.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ Θ. (1992), «Κοινωνικός διαχωρισμός», στο Μαλούτας Θ., Οικονόμου Δ. (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής*, σσ. 67-140.
- MALOUTAS TH. (1993), «Social Segregation in Athens», *Antipode*, τόμ. 25/3, σσ. 223-39.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ Θ., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Δ. (επιμ.) (1988), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας.
- MERLIN R. (1990), *La famille éclate, le logement s' adapte*, Paris, Syros Alternatives.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ Θ. (Συντονιστής), ΖΗΛΑΚΑΚΗ Μ., ΚΟΝΤΑΞΗΣ Α., ΜΠΑΤΣΟΥ Π., ΤΡΥΦΩΝΙΔΗΣ Μ., ΦΛΩΡΟΣ Χ. (1992), *Η αγορά εργασίας των μηχανικών. Ανάγκες. Προβλήματα. Δομή. Προοπτικές*, Αθήνα, ΤΕΕ.
- MINGIONE E. (ed.) (1993), *The New Urban Poverty*, *IJURR*, 17 (3).
- MINGIONE E., MORLICCHIO E. (1993), «New Forms of Urban Poverty in Italy: Risk Path Models in the North and South», *IJURR*, 17 (3), σσ. 413-27.
- MINGIONE E. (1994), «Life Strategies and Social Economies in the Postfordist Age», *IJURR*, 18 (1), σσ. 24-45.
- ROBERTS B. (1994), «Informal Economy and Family Strategies», *IJURR*, 18 (1), σσ. 6-24.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Δ. (1988), «Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Μαλούτας Θ., Οικονόμου Δ. (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 57-114.

- SASSEN S. (1991), *The Global City*, Princeton, Princeton University Press.
- SASSEN S. (1994), *Cities in the World Economy*, Thousand Oaks, Pine Forge Press.
- SAVAGE M., WARDE A. (1993), *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*, London, Macmillan.
- ΕΣΥΕ (1961), *Αποτελέσματα απογραφής 1951*, τόμ. Ι, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- ΕΣΥΕ (1966), *Αποτελέσματα απογραφής (1961)*, τόμ. ΙΙ, τ. 1, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- ΕΣΥΕ (1982) και (1992), *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας*, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- ΤΣΟΥΓΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (1981 και 1984), *Το ελληνικό αστικό κέντρο*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ. (1987), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ. (1990), «Για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας», στο *Προσεγγίσεις. Κοινωνική δομή και Αριστερά*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σσ. 15-97.
- ΨΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ., ΚΑΖΑΜΙΑΣ Α. (1985), *Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα: Κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- ΖΙΟΜΑΣ D. (1991), *Elderly in Greece: National Report* (Program E. C. Actions on Older People), Athens.